

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK MAROSVÁSÁRHELYEN¹

ORBÁN JÁNOS

Írásunk a Marosvásárhely építészetére vonatkozó kutatások múltját igyekszik összegezni, felvezetve a jelenben zajló feltárómunka előzményeit. Bemutatja azt a másfél évszázados utat, melynek során a helyi épített környezet iránti érdeklődés – a Benkő Károly várostörténeti vizsgálódásaitól indulva, számos szerző helytörténeti munkásságán átívelve – a 20. század folyamán fokozatosan betagozódott a kibontakozó erdélyi művészettörténet-írás folyamatába, majd az ezredfordulót követően, napjainkban is a helyi építészeti jelenségek átfogó és rendszeres levéltári kutatások révén történő megragadására törekszik.

Kulcsszavak: Marosvásárhely, építészettörténet, várostopográfia, tudománytörténet, levéltár
Keywords: Târgu Mureș, history of architecture, town topography, history of science, archive

Ha a marosvásárhelyi várostopográfia és épített környezet múltja iránti érdeklődés csírait keressük, a 19. század helytörténeti irodalmáig kell visszatekintenünk az időben. Bár Borosnyai Lukács János verses városmonográfiájának nyomtatásban megjelent része² még csupán forrásértékkel bíró szépirodalmi próbálkozásként értékelhető, Benkő Károly (1804–1863) 1862-es munkája³ már a tudományos módszeresség jegyeit hordozza. Várostörténete a település terjedelmes leírásával egészül ki, melyben a földrajzi viszonyok tárgyalásán túl a város utcáit, nevezetes épületeit, létesítményeit ismertette.⁴ Igaz, műve kéziratban maradt, és bár a szándék sem hiányzott,⁵ a dualizmus évtizedeiben nem született hasonló várostörténeti munka. Megjelent azonban Orbán Balázs népszerű honismereti művének Marosszékről szóló kötete (1870), melyben a székely főváros kitüntetett helyet érdemelt ki.⁶ A *Székelyföld leírása* megállapításai fölött nagyrészt eljárt már az idő, ám a gazdagon illusztrált oldalak⁷ először próbáltak a város középkori, kora újkori régiségeiről a születőben lévő magyar szaknyelv segítségével és egy általánosabb erdélyi keretbe ágyazva mesélni. Az építészeti emlékekre is fókuszáló helytörténet historiográfiája rendjén Biás István (1877–1950)⁸ írásairól is említést kell tennünk. A Teleki levéltár lelkiismeretes egykori őre⁹ a két világháború között – főként

¹ A tanulmány elkészülését a *Székely Előfutár Ösztöndíj* támogatta, egyes részeinek megírásához a budapesti *Domus Vendégház* kínált megfelelő feltételeket. Mindkét lehetőségért itt szeretném kifejezni hálámat.

² BOROSNYAI 1837.

³ BENKŐ 2001.

⁴ A levéltárosként is tevékeny szerző szakképzettségének hiányát bőségesen kárpótolhatta családi háttere: apja a régi Erdély tudományos életének kiválósága, Benkő Ferenc (1745–1816) nagyenyedi professzor, mineralógus volt. HUBBES 2004, 10–11.

⁵ Bernády György 1912-ben szerződtette Dékány Kálmán kollégiumi tanárt, Biás István levéltárost, Molnár Gábor könyvtárost, Kovács István régészt és Kelemen Lajost a várostörténet megírására. A munka be is indult, de a háború eltemette a tervet. A történet értékes összegzése első kézből: Biás István: Marosvásárhely város történetének megírása miatt késett és késik? *Az Ellenzék* 19. 63. (1931. május 30.) 2; vö. KELEMEN 1982, 34.

⁶ ORBÁN B. 1870, 106–162.

⁷ A metszetek önmagukban forrásértékűek; mint köztudott, zömmel a szerző saját fényképei alapján készültek.

⁸ Személyéről bővebben lásd PÁL-ANTAL 2003, 333–340.

⁹ WEISZ 2017, 33–34.

a Marosvásárhelyen megjelenő *Az Ellenzék* hasábjain¹⁰ – rendszeresen közölt, főként levéltári forrásokra alapozott helytörténeti tárgyú írásokat, kiemelt figyelmet szentelve az épületeknek is.¹¹ Ám egy évszázad távlatából nem árt belátnunk, hogy a hírlapi műfaj sajátosságai és a téma távolisága a szerző fő érdeklődési területétől néhol történésznek aligha megbocsátható, pontatlan kijelentéseket és következtetéseket is eredményezett. A két világháború közötti évtizedeknél maradv Fodor István (1893–1961) munkásságáról sem feledkezhetünk meg. A szorgalmas postatiszt amatőr búvárlatai során tájékozott helytörténésszé nőtte ki magát, figyelme számos műemlékre is kiterjedt: népszerű *Krónikás Füzetek*i nemcsak az egykori városképről meséltek olvasóinak, de régi nevezetes épületek és intézmények múltjáról is közöltek adatokat, levéltári forrásokat, sajtócikket dolgozva fel.¹² Biás vagy Fodor kutatásai nemigen emelkedtek felül a lokálpatriotizmus által táplált helytörténeti horizonton – ám ez aligha róható fel nekik, hiszen céljuk a népszerűsítés volt.¹³ Az időszak szegényes közlési lehetőségei közepette azonban írásaik hatásukban túllépték műfaji kereteiket, és jelentékeny befolyást gyakoroltak a következő évtizedek irodalmára: adataik elő-előbukkannak Kiss Pál¹⁴ és Orbán István¹⁵ összegző várostörténetében, de még a közelmúlt írásaiban is visszaköszönnek. Amellett tehát, hogy a marosvásárhelyi építészettörténet-írás előfutárai közé kell sorolnunk őket, hosszan tartó hatásuk miatt is érdemes számolnunk mindkettejük munkásságával.

Az erdélyi művészettörténet-írás létrejöttében kulcsszerepet játszó Kelemen Lajos (1877–1963) marosvásárhelyi származása okán a város építészeti emlékei már a legkorábbi időkben helyet kaptak a diszciplína Kolozsváron kialakulófélben lévő műhelyének témái között. Megközelítésmódjának forrásközpontúsága a marosvásárhelyi építészettörténeti kutatások fő csapásvonalát is meghatározta – ha úgy tetszik, állíthatjuk – mind a mai napig. Idevágó írásainak száma ugyan csekély,¹⁶ de kitűnő hely- és forrásismerete a két világháború között nagy segítséget jelentett az erdélyi építészettörténet különféle aspektusainak feltárására törekvő fiatal művészettörténészeknek. Mindenekelőtt Biró Józsefre (1907–1945), az erdélyi barokk-kutatás úttörőjére kell itt gondolnunk, aki *A geryeszegi Teleki-kastély* lapjain először tárgyalt a város építészetét érintő kérdéseket a művészettörténet-írás szempontrendszerében.¹⁷ Világossá vált ugyanis számára, hogy a kastély elválaszthatatlan a városban a 18. század derekán jelentkező építészeti fellendüléstől és a marosvásárhelyi barokk mesterkör kialakulásától: ő értekezett először a Toldalagi-palota jelentőségéről, Teleki László marosvásárhelyi építkezéseiről, a Teleki Téka tervrajzairól, Schmidt Pál, Topler János és más pallérok tevékenységéről. Kijelenthető, hogy munkásságával kezdődően a városra vonatkozó építészettörténeti kutatás végleg kiszakadt a honismereti-helytörténeti irodalom keretei közül, és elindult a professzionalizálódás útján. A Gerevich-tanítvány, ám Hekler Antal köréhez is közel álló Biró¹⁸ szerteágazó képzettsége azt is lehetővé tette, hogy a vizsgált jelenségeket erdélyi összefüggéseikben láthassa, sőt, alkalomadtán kísérletet tehetett a közép-európai kitekintésre is. Ez a nézőpontváltás igen lényeges előrelépést jelentett, még akkor is, ha a szerző néhol szűkös forrásanyag alapján és preconcepciók mentén szárnyaló fantáziája legalább annyi felületes következtetést szült, mint megalapozottat. Ettől függetlenül munkássága tragikus megszakadásával Erdély építészetének kutatása kiváló felkészültségű, nagy reményű fiatal szakembert veszített.

Köztudott, hogy a magyar nyelvű művészettörténet-írás zászlaját Erdélyben a 20. század derekán B. Nagy Margit (1928–2007) vitte tovább.¹⁹ Az erdélyi reneszánsz és barokk történetét kutatva

¹⁰ (1913)–1940. Szerkesztette Kovács Elek, majd Nagy Samu. Nem tévesztendő össze a kolozsvári *Ellenzék*kel.

¹¹ Kiterjedt hírlapi munkásságából, a teljesség minden igénye nélkül: Biás István: A 300 éves várbástya. *Az Ellenzék*, 10. 118. (1922. augusztus 10.) 1. skk.; A szabók bástyája. *Az Ellenzék* 10. 124. (1922. augusztus 21.) 1. skk.; A vártemplombeli temetkezések 1525–1678. *Az Ellenzék* 10. 130. (1922. szeptember 2.) 1.; Egy öreg ház emléke (1768). *Az Ellenzék* 11. 38. (1923. március 17.) 2.; A Kálvin-tér 3. sz. ház, Bem tábornok egykori szállása. *Az Ellenzék* 11. 69. (1923. május 3.) 1. Nagyobb lélegzetű, összegző írása tizenegy közleményben: Biás István: Maros-Vásárhely régi építészeti emlékei. *Az Ellenzék* 19. 86–96. (1931. július 23. – augusztus 15.). A Toldalagi-palotáról, figyelemre méltó adatokkal: Tizenhárom évig építették a műemlékké nyilvánított főtéri palotát. *Székelő Szó* 2. 60. (1942. március 14.) 5.

¹² Az 1935–1940 között megjelent füzetek négy évfolyamának írásait újabban Sebestyén Mihály gyűjtötte egybe, repertóriumukat lásd ugyanitt: FODOR I. 2015, I. 14–20.

¹³ A történeti adatok kezelésében néhol mutatkozó hozzávetőlegesség mindenestre szerfelett bosszantó mindkét szerző esetében, és éber forráskritikára inti a mai kutatót.

¹⁴ KISS 1942.

¹⁵ ORBÁN I. 1943.

¹⁶ Marosvásárhelyre vonatkozó művészettörténeti és művelődéstörténeti tanulmányai gyűjteményes formában: KELEMEN 1982, 17–44; illetve KELEMEN 2006, 195–236.

¹⁷ BIRÓ 1938, 24–36, 38–40.

¹⁸ LŐVEI 2007, 506–507.

¹⁹ KOVÁCS A. 2011.

a marosvásárhelyi építészet történetének számos kérdéskörével érintkezésbe került. Legfontosabb ezek közül Türk Antal építőmester életműve: máig fontos tanulmányban mutatta be a városban letelepedett német pallér Erdély-szerte lappangó jelentős alkotásait, Marosvásárhely vonatkozásában a Vártemplom terének átalakításában és a Teleki Téka építéstörténetében játszott szerepét, tisztázva egyúttal a helyi építészet fejlődésének néhány részletkérdését is.²⁰ Az egyébként szoros helyi kötődésekkel is rendelkező szerző alaposságát, jó helyismeretét jelzi, hogy a Kelemen Lajos Marosvásárhelyről szóló tanulmányához az általa szerkesztett kötetbe kimerítő bibliográfiát állított össze.²¹ A kutatásai kiemelt tárgyát képező kolozsvári mesterkörre vonatkozó adattáiraiban a két város közötti építőipari kapcsolatokat is jelezte.²² Mindezekről függetlenül azonban a marosvásárhelyi építészet sem Biró, sem B. Nagy életművében nem foglalt el központi helyet, idevágó eredményeik általánosabb erdélyi művészettörténeti kérdések tisztázásának hozadékaik voltak. Múlthatatlan érdemük azonban, hogy helyet teremtettek a vásárhelyi építészet kérdéseinek a tudományos igényű erdélyi művészet-történet-írás tematikájában, biztosítva kutatásuk folytonosságát egy, a diszciplína történetében igen mostoha időszakban.

Az 1989 után felszabaduló energiák Erdély-szerte rég nem látott pezsgést hoztak a helytörténeti irodalomban. Nem történt ez másképp Marosvásárhelyen sem. A rendszerváltást követő évtizedben jelentethette meg a helyi épített örökségre vonatkozó összegző munkáit Keresztes Gyula (1921–2015) műépítész, a város egykori főépítésze, a Maros Megyei Tervezőintézet nagy műemlékes tapasztalatot felhalmozó, köztisztviselőként álló főtervezője.²³ A helyi épített örökség az ő könyveiben tártul először egységes tablón az olvasók elé, írásai a maguk módján az első műemléktopográfiai kísérletek voltak a városban. A *Marosvásárhely régi épületei* (1998) nagyjából az érett historizmus időszakával bezárólag vette számba a város építészetét, „szakmailag válogatva a múlt szép, értékes, nevezetes alkotásaiból”,²⁴ funkciók szerint és alfabetikus rendben csoportosítva azokat,²⁵ noha besorolásában az idők folyamán megváltozott rendeltetés néhol következetlenségeket szült.²⁶ A könyvnek sajátos esztétikai minőséget kölcsönöznek a szerző rajzai, felmérései alapján készült illusztrációk. *Marosvásárhely szecessziós épületei* (2000)²⁷ című kötete az előbbi folytatásaként a helyi építészet hőskorát, a nagy háborút megelőző bő másfél évtizedet tárgyalja (leegyszerűsítve a *szecesszió* címszó alatt). A sokat látott szerzőt itt már saját érintettsége is motiválta, hiszen az időszak hőseinek egy részét fiatalokból személyesen ismerte.²⁸ A századforduló fejleményeit, építőiparosait ismertető fejezetet követően a középület és lakóépület kategóriákba szerveződnek az emlékek, itt már helyrajzi bontásban – az előző kötethez képest tehát koherensebb szerkezet valósul meg.

Kétségtelen, hogy Keresztes a 20. század második felében a város épített környezetének egyik legjobb ismerője volt, teljes joggal érzett tehát felelősséget felhalmozott adatai, ismeretei, személyes tapasztalatai közzétételéért. Erre a marosvásárhelyi közönség részéről erőteljes igény is mutatkozott, ami csak fokozta könyvei népszerűségét. De mivel a szerző deklarálta a szakmaiság igényével lépett fel, két évtized távlatából nem árt néhány kritikai megjegyzést is megfogalmaznunk, amit a tudományos nyilvánosság mindeddig tapintatosan elkerült. A kötetek tengernyi információt tartalmaznak, sokrétűségük miatt elengedhetetlen elvárás a forráshivatkozások alkalmazása – ezek hiányában ma már sajnos megállapíthatatlan, hogy a szerző saját gyűjtése, személyes emlékei, a kortársak beszámolóai, a korabeli sajtó vagy az irodalom képezi-e egy-egy adat forrását. A jegyzetapparátus hiányát még szembetűnőbbé teszi az, hogy a hitelesség és pontosság nem tartoznak a szövegek fő erényei közé: sok a hozzávetőleges datálás, attribúció és adatközlés, a hivatkozások hiánya pedig korlátozza

²⁰ B. NAGY 1977a.

²¹ KELEMEN 1982, 344–346.

²² B. NAGY 1977b.

²³ Ábrám Zoltán: Keresztes Gyula emlékére. *Népújság* 67. 8. (2015. január 13.) 5.

²⁴ „A számbavételt építészeti megközelítéssel végeztem. Azokat a szecesszió előtti épületeket mutattam be, melyek évszázadokon át a várossá alakulás tényezői, az építészeti stílusáramlatok helyi vonatkozású tárgyi bizonyítékai, s egy-egy korszak gondolkodásának, ízlésének tanúi...” KERESZTES 1998, 5.

²⁵ Egyházi, adminisztratív, közművelődési, „vigalmi épületek” tanintézmények, „közszolgáltatási épületek” és „neves régi házak” (zömmel lakóépületek) címszavak alatt.

²⁶ A betűrendben közölt lakóházak csoportján belül az elnevezések rendjének tisztázatlansága – keverednek a történeti adatokban fellelhető, valamint a kollektív emlékezet által a 20. század második felében még őrzött, általában az államosítás előttre visszautaló nevek – szintén zavart szült a felépítésben.

²⁷ KERESZTES 2000.

²⁸ „Gondolok az »Öregekre«, akiknek nevét-munkáit felsoroltam, akikkel az 1936-os évtől személyes kapcsolatom volt. Érdeklődéssel hallgattam emlékezéseiket a »koronavilág« munkáiról, és a szakemberek szemével követtem építőmunkájukat, amely már az új építkezéseket jelentette...” KERESZTES 2000, 6.

ellenőrizhetőségüket. Ráadásul a későbbiekben mind a tudományos, mind a népszerűsítő irodalom hajlamos volt a két munkát egyfajta autochton alpműként hitelesíteni, hozzájárulva ellenőrizetlen adataik további forgalmazásához.²⁹ A legnagyobb hiányosságnak azonban a levéltári források mellőzése tekinthető – mint látni fogjuk, Marosvásárhelyen ezek, kivételes gazdagságuk miatt, egyszerűen nélkülözhetetlenek az időtálló értelmezéshez.

Úgy összegezhetünk tehát, hogy Keresztes Gyula írásai aligha megkerülhető bibliográfiai tételek maradnak: emlékei, a 20. század elejére visszanyúló személyes értesülései, az általa ellenőrzött felújítások adatai,³⁰ felmérései jelentékeny támpontok, ellenőrzésük, kritikai feldolgozásuk fontos feladatot ró a művészettörténészekre. Hagyatéka a kutatás jelentős forrásanyagát képezheti.³¹ Alakja sajátos marad a helyi épített örökség irodalmában: a nyolcvanadik életévéhez közelítő nagy öregé, aki egy letűnt építészeti hőskor hús-vér szereplőinek személyes ismerőseként mesél a számára félmúltként, ám olvasói számára már menthetetlenül valós történelemként körvonalazódó időkről. Könyvei olvasásszociológiai funkcióit vizsgálva nem árt látnunk azt is, hogy a maguk idejében roppant fontos helyi igényre kínáltak választ: visszaigazolták a múltjáról való ismeretszerzésben évtizedekig korlátozott marosvásárhelyi közösség büszkeségét saját épített örökségét illetően, elősegítve a lokális identitás megélését. Még akkor is, ha az ehhez munícióként szolgáló történeti adatok hitelesítése a jövő kutatóira maradt.³²

Az 1990-es évek fejleményeit taglalva szót kell ejtenünk két, egymással szorosan összefüggő, tudományos értékű vállalkozásról is: Vigh Károly történeti helynévgyűjtéséről³³ és Pál-Antal Sándor utcanévtáráról.³⁴ Vigh 1933-ban elkezdett, majd többszörösen kiegészített levéltári munkája a város helynév-anyagának alakulását tárja elénk, a legrégebbi időktől, melyet Pál-Antal a város teljes közigazgatási területére kiterjedő utcanévkataszterre fejlesztett. Mindkét munka a várostopográfia jól használható és elengedhetetlen segédlete napjainkban is.

Bár nem tudományos jellegű, és nem is kívánt az lenni, hasznos kiadványnak bizonyul Sipos Lajos 1999-ben kiadott könyve: a *Mesélő házak* című rádióműsora anyagát szöveges formába öntő szerkesztő kiterjedt gyűjtést végzett, és interjúkat készített több nevezetes vásárhelyi lakóház 1990 után még élő idős lakói körében. Az *oral history* módszerére emlékeztető úton összegyűjtött, olvasmányos háztörténetek harminc év távlatából értékes adatokkal szolgálnak a régvolt lakókról, a befektetett munka pedig jóval műfaji értéke fölé emeli a népszerűsítő könyvecskét a kutatás szemében.³⁵ Fodor S. Sándor és Balás Árpád népszerű útikalauza 1998-ban topografikus rendben vette számba a város nevezetességeit.³⁶ Fodor a helyi napilapban is számos, gyakran forrásértékű írást tett közzé. 2000 után a Marosvásárhelyről elszármazott Flórián Csaba tett úttörő kísérletet a város épített örökségének bemutatására: elsőként ismerve fel az online tér által kínált népszerűsítési lehetőséget, honlapján helyrajzi rendbe szerkesztve, fotókkal szemléltetve mutatta be épületeit. Figyelme jó érzékkel nem csupán a műemlékekre, hanem az ismeretlenségük dacára a városkép szerves részének számító épületekre is kiterjedt. Gazdag fotódokumentációja két évtized után az azóta kíméletlenül átalakult városkép kiváló forrásanyagává lépett elő.³⁷ Nem hagyhatjuk említés nélkül a Csepreghy András kiterjedt képeslapgyűjteményéből a Mentor Kiadó által az ezredfordulót követően kiadott albumokat sem, melyek jól szemléltetik a képi források jelentőségét a várostopográfiai kutatásban.³⁸

²⁹ Bár kevésbé róható fel a végzettségét tekintve nem művészettörténész szerzőnek, mégis szóvá kell tennünk a morfológiai fogalomhasználat visszasságait, mely gyakran elég nehezen feleltethető meg a 20. század derekára szépen letisztult magyar építészettörténeti szaknyelvvvel. Az ezredfordulóra már komoly eredményeket maga mögött tudó magyarországi historizmus- és századforduló-kutatás tanulságai sem hasznosulhattak munkáiban, holott a bemutatott emlékek zöme ehhez az időszakhoz köthető.

³⁰ Az általa vezetett felújítás története bizonyul érdekesnek a Toldalagi-palota kapcsán is: KERESZTES 1996.

³¹ Jelenleg az örökösök tulajdonában, Marosvásárhelyen.

³² Szót kell még ejtenünk a *Vásárhelyen vásár tartatik* (KERESZTES 1996) című könyvről, melynek 1983-ban befejezett kézírata a Kriterion jóvoltából sokkal koherensebb és gondozottabb formában jelenhetett meg. A helyi vásárok rendjéről közölt, értékes, saját és különféle adatközlők fiatalkori emlékeit történeti adatokkal kiegészítő munka több, a városképet illető lényeges észrevételt is tartalmaz.

³³ VIGH 1996.

³⁴ PÁL-ANTAL 1997.

³⁵ SIPOS 1999.

³⁶ FODOR-BALÁS 1998.

³⁷ Virtuális Marosvásárhely. http://www.erdelyweb.hu/mvhely/mvhely_main.html (2004–2018)

³⁸ Az első albumot (CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2002) újabbak követték a Mentor Kiadó jóvoltából, számos nagy forrásértékű, ritka képeslap és fénykép reprodukciójával.

Az 1989 utáni változó viszonyok között a magyarországi hivatásos művészettörténet-írás érdeklődése is fokozódott Marosvásárhely – elsősorban mint a magyar szecesszió kiemelt vidéki helyszíne – iránt. 1990-ben a város jelentőségéhez méltó teret kapott a magyar századfordulós építészet monográfiájában;³⁹ Hadik András a *Magyar Építőművészet* Erdély-különszámában Radó Sándor (1880–1960) építész marosvásárhelyi munkáiról tudósított.⁴⁰ 1999-ben Gellér Katalin a Kultúrpalota díszítőprogramjáról,⁴¹ Kovács Etelka a homlokzati terveiről írt az *Ars Hungaricában*.⁴² A kilencvenes években felvirágzó Bernády-kultusz helyi kiadványai is közöltek jelentős írásokat, Gellér Katalin⁴³ s főleg Keserü Katalin tollából, aki a századelő helyi városépítészetéről tett közzé lényeges meglátásokat.⁴⁴ Utóbbi ekkor már javában gyűjtötte Toroczkaí Wigand Ede marosvásárhelyi munkásságának adatait, s a budapesti Holnap Kiadó jóvoltából 2007-ben egy kimerítő kötet lapjain helyezte el műveit a magyar építőművészet élvonalában,⁴⁵ később is szíven viselve a helyben alig értett Wigand pusztuló vásárhelyi alkotásainak sorsát és emlékeztétét.⁴⁶ Ebben a monográfia-sorozatban tárgyalta életművük kontextusában Várallyay Réka is Komor Marcell és Jakab Dezső vásárhelyi munkáit.⁴⁷ A két reprezentatív kiadvány közvetett módon rávilágított a város századfordulós emlékeinek jelentősége és a hozzájuk méltó alapkutatások hiánya közötti ellentmondásra is.⁴⁸

A Marosvásárhelyre vonatkozó átfogó építészettörténeti kutatások legfontosabb fejezeteként ez idáig kétségtelenül Ioan Eugen Man (1940–) életművét kell értékelnünk. A városi néptanács, majd polgármesteri hivatal változó elnevezésű építészeti osztályán alkalmazott technikus⁴⁹ pályájának szinte fél évszázada alatt testközelből ismerhette meg a város épített örökségét, nyugdíjazását követően, 2006-tól pedig négy vaskos, román nyelvű kötetben tette közzé kutatásait, *Târgu-Mureș, istorie urbană* sorozattal. A kezdetektől 1850-ig terjedő első kötetet⁵⁰ ugyan még terhelik a régi építészet kutatásának módszertani és információs buktatói – nyelvi korlátokból fakadó pontatlanságok, kritikátlan adatátvitel, hozzávetőleges forráskezelés –, aligha fog tehát az alpművek sorába emelkedni, de igen nagy érdeme, hogy először adott a román anyanyelvű olvasók kezébe egy szakmainak szánt összefoglalást a korszak építészetéről. Annál kiemelkedőbb kutatástörténeti jelentőséggel bír az impériumváltásig terjedő második⁵¹ és a két világháború közötti időket tárgyaló harmadik⁵² kötet: nyugodtan tekinthetjük ezeket az adott korokra vonatkozó, tudományos igényű fellelő, átfogó alapkutatások nyitányának. Jelentőségüket csak sokszorozza, hogy a történeti épületállomány nagy része Marosvásárhelyen ezekben az évtizedekben keletkezett. A kötetek korszakokra bontva igyekeznek megválaszolni az egységes folyamatként szemlélt városfejlődés kérdéseit, majd a különféle stílusáramlatokon belül típusok szerint csoportosítva veszik számba az épületeket, melyek kvalitásaik vagy pusztán forrásanyaguk megléte okán kerültek bele a válogatásba. Man a kincsesbányának bizonyuló városi levéltár forrásai alapján dolgozott, így előtte sejlettek fel először a helyi építészettörténeti kutatás valós lehetőségei, urbanisztikai és intézménytörténeti távlatai. Úttörőnek bizonyult a városi tanács anyagában rejlő engedélyezési tervek kutatásában, törekedett kiaknázni a műszaki levéltár nagy forrásértékű tervanyagát, szorgalmasan igyekezve írásaiba beépíteni a létező irodalmat is. A polgármesteri hivatal építészeti irattárának jó ismerőjeként először vonta be annak anyagát – főként kartográfiai forrásokat – a tudományos vizsgálatokba.⁵³ Man kutatástörténeti jelentősége tehát forrás-használatának újszerűségében körvonalazódik, de elismerés illeti a befektetett munka mennyiségét és az átfogó szemléletmódra való törekvést is. Ez persze nem változtat azon a tényen, hogy egy részleteiben hiteles, összefüggéseiben helytálló szintézis érdemben csakis a lényeges sarokpontok és tekin-

³⁹ GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990.

⁴⁰ HADIK 1990.

⁴¹ GELLÉR 1999b.

⁴² KOVÁCS E. 1999.

⁴³ GELLÉR 1999a.

⁴⁴ KESERÜ 1999.

⁴⁵ KESERÜ 2007.

⁴⁶ KESERÜ 2009; KESERÜ 2016.

⁴⁷ VÁRALLYAY 2006.

⁴⁸ Gellér, Keserü és Várallyay Kultúrpalotára vonatkozó kutatásai físsített formában: ONIGA 2013c.

⁴⁹ Bengean, Florin: La ceas aniversari! Ioan Eugen Man – profesionistul prin excelență, la 75 de ani de viață. *Cuvântul Liber* 27. 191. (2 octombrie 2015) 6.

⁵⁰ MAN 2006.

⁵¹ MAN 2009.

⁵² MAN 2010.

⁵³ MAN 2017.

télys számú rész kérdés tisztázását követően írható meg. A források és a történeti folyamatok néhol esetleges értelmezése, az alkalmazott stíluskategóriák és az épületek azokba történő besorolásának elavult vagy rögtönzött volta⁵⁴ ugyanakkor jelzi a történeti habitus és a művészettörténeti nézőpont elengedhetetlenségét egy hasonló vállalkozás sikeréhez. Mindemellett jó érzékkel és elsőként mutatott rá az 1930-as évek modernista jelenségeire a helyi emléktárgyakban. Man munkájának negyedik kötete⁵⁵ a kommunizmus időszakának építészetét taglalja: értékét és hitelességét csak növeli, hogy a szerző az időszak java részében a helyi városrendészet cselekvő részese volt. Méltán sajnálható, hogy a többre érdemes, gazdag tervanyaggal illusztrált négy kötetet egy helyi zugkiadó jelentette meg, kis példányszámban, gyatra tipográfiai minőségben, mutatók és mindenféle szaklektori ellenőrzés nélkül. Man 2015-ben kiadott újabb kötete kiemelkedő marosvásárhelyi épületek történetét dolgozza fel – a többé vagy kevésbé részletes esettanulmányok közül a Torockzai-féle Kereskedelmi- és Iparkamara (1909) elsodródott engedélyezési terveinek azonosítása, az Agrártakarékpénztár általa megőrzött terveinek közzététele igen jelentős hozzájárulások a helyi építészet kutatásához, ahogy több műemlék esetében a felújítás során szerzett tapasztalatok megosztása is.⁵⁶ Összességében tehát Ioan Eugen Man munkásságának jelentősége messze kimagasló, a tudományos igényű helyi alaputatások úttörőjeként értékelhető. Eredményeire okvetlenül oda kell figyelnie a jövő építésztörténeti kutatásának.

Ilyen előzmények után sokasodtak meg az elmúlt bő egy évtizedben a marosvásárhelyi építészet egy-egy szegmensére összpontosító, friss művészettörténeti kutatások. A jelenség hátterében a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen újjászervezett művészettörténeti oktatás állt, mely az ezredfordulót követően több, a város építésze iránt érdeklődő fiatal szakembert⁵⁷ bocsátott útjára. Az átfogó városépítészeti kutatások igénye a 2010-es évek első felében merült fel, nem függetlenül a magyarországi műemléki topográfia hagyományaitól,⁵⁸ és az ott működő, ifjabb Entz Géza által kezdeményezett várostopográfiáktól.⁵⁹ Bár szemléletileg időben és térben a teljes városra kiterjedt, a kutatómunka a forrásadottságoknak és a helyi történeti épületállomány összetételének megfelelően főként a dualizmus korára összpontosult, kitekintéssel a két világháború közötti időszakra. Alapvetésnek a terepmunka és a forráskutatás egységén alapuló megközelítést tekintettük. A szárba szökkenő *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* vállalkozás kezdetben a számbavételre koncentrált, ehhez az épp akkoriban kivéreztetett évszázados intézmény, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal több évtizedes inventarizációs tapasztalata nyújtott mintát.⁶⁰ Ám hamarosan elkerülhetetlenné vált a történeti kutatások elmélyítése, ebben a fentebb vázolt, Kelemen Lajosig visszanyúló művészettörténeti hagyomány jelentett módszertani támaszt, mely a rendszerezett levéltári kutatás helyi forráskörülményekhez igazított alapjainak megteremtését jelölte ki elsődleges feladatként.

Az állomány kisebb hányadát adó barokk és klasszicizmus kori emlékekre nézve ez nem történt minden előzmény nélkül: a városi forrásanyag rendszeres feltárására, B. Nagy Margitnak köszönhetően, létezett követésre méltó példa Kolozsvár kapcsán,⁶¹ nyomdokain haladva e sorok írója kutatta Marosvásárhely város levéltárának 1700–1850 közötti iratanyagát, az épületek mellett a társadalomtörténeti összefüggésekre is hangsúlyt fektető, fentebb méltatott hagyomány szellemében.⁶² A közigazgatási, törvénykezési és gazdasági ügyiratok sorozatai, az esküdtek tanácsának,⁶³ valamint a magisztrátus üléseinek jegyzőkönyvei,⁶⁴ a városi számadások⁶⁵ segítettek megérteni a középítkezések

⁵⁴ A felállított stíluskategóriák és korszakolások különösen a historizmus, majd a szecesszió esetében válnak teljesen kuszává – az azonosított forrásanyag, datálások, attribúciók értékén ez természetesen nem változtat.

⁵⁵ MAN 2011.

⁵⁶ MAN 2015.

⁵⁷ Munkáikból: KARÁCSONY 2011; ONIGA 2013a; ONIGA 2013b.

⁵⁸ ENTZ 2011.

⁵⁹ ENTZ 2009.

⁶⁰ ORBÁN J. 2019a, 8.

⁶¹ B. NAGY 1977b.

⁶² ORBÁN J. 2009; ORBÁN J. 2008–2010.

⁶³ JEGYZŐKÖNYVEK.

⁶⁴ MAGISZTRJGKV.

⁶⁵ ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK.

világát a székházaktól a közutakig,⁶⁶ ugyanakkor fényt vetettek számos magánépítkezés részleteire,⁶⁷ egyebütt aligha elérhető, értékes keletezésekkel, birtoktörténeti adatokkal gazdagítva ismereteinket. Helyrajzi felmérések, várostérképek ebből a korból nemigen maradtak ránk, ám a szép számban megőrződött ház- és népességösszeírások⁶⁸ a beépítettségükben megszilárdult városrészeket hasznos fogódzókat kínáltak a topográfiai viszonyok rekonstruálásához. Mindez a főkormányászéki iratanyaggal,⁶⁹ valamint a főúri családi levéltárakkal kiegészülve változatos, adatokban gazdag képet tár elénk ennek a jelentékeny másfél évszázadnak az építészeti fejlődéséről, mely méltán tekinthető az első, mai értelemben vett, valódi urbanizációs hullámnak a városban, melynek fő felhajtó erejét Marosvásárhelyen is, akárcsak Kolozsváron,⁷⁰ a zömmel németajkú bevándorló mesterek és az erdélyi arisztokrácia egymással szoros összefüggésben álló megtelepedése képezte.⁷¹

Nagyobb kihívást és felelősséget jelentett a dualizmus kori építészet szisztematikus forráskutatásának körvonalazása – nemcsak azért, mert számos közép-európai városhoz hasonlóan Marosvásárhely arculatát is nagymértékben a kiterjedt historizáló és századfordulós emléktárhalmaz határozza meg, hanem azért is, mert a korszak városépítészeti forrásanyagának tudományos igényű feltárása erdélyi viszonylatban kevésbé volt kiforrott, még kevésbé ment végbe a magyarországi művészettörténet-írás folyamatosan bővülő eredményeinek integrálása a hazai kutatás szempontrendszerébe. Helyi szinten Ioan Eugen Man munkássága jelentett továbbgondolásra méltó előzményt. A cél a strukturált levéltári munka technikáinak és egyfajta módszertani minimumnak a körülhatárolása volt, mely művészettörténeti jelentőségéhez és az erdélyi építészettörténeti kutatások hagyományaihoz méltó keretbe hajlíthatja Marosvásárhely építészetének feltárását, gátat vetve az ötlepszerű és felületi forráskutatás elburjánzásának a gazdag és kiváló forrásértékű anyagban.

Ez első lépésben a kor irattermelésének megértését igényli, mely helyi sajátosságokkal ugyan, de összességében a monarchia többi törvényhatósági jogú városához hasonlatos keretben zajlott. A legfontosabb újdonságot az abszolutizmus korától az építkezési szabályrendeletek bevezetése, ezzel szoros összefüggésben pedig az *engedélyeztetés* korábban a városban nemigen működő gyakorlata jelentette. A század derekán az építési engedélyek még nem képeztek kiterjedt iratanyagot, terveket elvétele őrizték meg, de a dualista államszervezet megszilárdulásával komoly dokumentációvá bővültek. Az 1881-ben kiadott új építkezési szabályrendelet meghatározta az engedélyeztetés folyamatát, az építkezési szakbizottság összetételét és feladatait, a tervek felülvizsgálatánál hangsúlyozva a „dísz és szépítés tekintetében megkívántató összhang” fontosságát.⁷² Bár összetételét nem szabályozta, a kialakult rend szerint az ügyirat az építető által beterjesztett kérelmet és tervet (gyakran magát az eredetit) őrizte meg a bizottság helyszíni jegyzőkönyve mellett, az utóbbira rávezetett tanácsi döntéssel együtt. Új fejlemények negyedszázad múltán, Bernády György polgármestersége (1902–1912) idején következtek be, aki 1905. február 15-én új építési szabályrendeletet hirdetett ki.⁷³ A nagy szakmai körültekintéssel összeállított, 81 oldalas dokumentum már előrevetítette a polgármester nagyratörő városrendészeti ambícióit: nyolc fejezete és 113 cikkelye részletekbe menően szabályozta az építmények kialakítását, az építkezés menetét, az épületek használatát és karbantartását, a hatósági ellenőrzést, a kihágások büntetését. Az engedélyezési eljárás pontos menetét és iratainak tartalmát a III. fejezet 76–87. paragrafusa tisztázta, a már létező gyakorlatot fejlesztve tovább. A kérvénynek tartalmaznia kellett az építmény műszaki leírását, funkcióját, a munkálattal megbízott „szakértő” (általában az azért felelősséget vállaló, megfelelő képesítéssel bíró kivitelező) nevét. Melletteként szigorúan elvárta a helyszínrajzot és a tervdokumentációt (két példányban), részletezve a rajzokkal szembeni műszaki elvárásokat is. Az iratokat a mérnöki hivatal vizsgálta át, majd elrendelte a helyszíni tárgyalást a szakbizottság és az érintett felek részvételével. A felvett jegyzőkönyv javaslata alapján az aztan formálisan a városi tanács döntött az építkezésről. A munka végeztével a jegyzőkönyv és a tervrajzok másodpéldánya a kérvénnyel együtt az irattárba került.⁷⁴ A hamarosan már

⁶⁶ ORBÁN J. 2011a; ORBÁN J. 2011b.

⁶⁷ Ezek adott esetben helyszíni kutatásokkal is kiegészülhettek: ORBÁN–CSÖRSZ 2016.

⁶⁸ NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.

⁶⁹ Ennek szisztematikus feldolgozására példa: ORBÁN J. 2011a.

⁷⁰ B. NAGY 1970.

⁷¹ ORBÁN J. 2009.

⁷² ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1881, 1–6.

⁷³ A szabályrendeletet a városi törvényhatósági bizottság előzőleg 1904. december 29-én fogadta el, majd a Belügyminisztérium 1905. február 1-jén hagyta jóvá. ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905.

⁷⁴ „A kérvény mellékleteként beadott tervrajzok egyik példánya hatósági aláírással és pecséttel ellátva az építető részére kiadott engedélyhez csatolandó, a másik példány, mint hatósági példány ideiglenesen, az építkezés tartamára a városi

gépelt, sokszorosított formanyomtatványként észszerűsített jegyzőkönyvek – melyek zömét évekig Radó Sándor városi főmérnök töltötte ki saját kezűleg – és mellékleteik a kor magánépítkezéseinek legfontosabb forrásai, még akkor is, ha az eltelt száz év selejtezéseinek köszönhetően fennmaradási arányuk nem a legjobb.

Az engedélyeket a városi önkormányzat évi tízezer tételt is felülmúló, időrendben iktatott, általános iratanyaga foglalja magába. Célzott kutatásuk így csakis a tulajdonos és a történeti topográfia ismeretében lehetséges.⁷⁵ Utóbbiak tisztázásához a helyrajzi szempontból jól használható 1898-as,⁷⁶ 1911-es⁷⁷ és 1919-es⁷⁸ összeírások nyújtanak támpontot, melyek, az 1898-as helyrajzi térkép adataival kiegészülve, lehetségessé teszik a tulajdonosok azonosítását a dualizmus korának utolsó két évtizedében, mely épp egybeesik a helyi építészet fellendülésének időszakával.⁷⁹ A vonatkozó iratanyag növekvő fontosságát jelzi, hogy már az 1880-as évektől létezett törekvés az engedélyek elkülönített nyilvántartására, ez legkésőbb 1889-től folyamatos volt,⁸⁰ a 19. században még egyszerű évenkénti jegyzékben összesítve az iktatószámok rendjén, kitérve az építetőre, címre, a helyiségek számára, funkcióira. Változás 1903-tól állt be, nem függetlenül a közigazgatás észszerűsítésére is törekvő Bernády 1902-es színrelépésétől:⁸¹ ettől az évtől rendszerezetten, két kerületre osztva regisztrálták az iratokat, a lakhatási engedély és a rendőrkapitánysági átírat számával együtt.⁸² Ezek a korabeli segédletek teszik lehetővé az átfogó és rendszerezett kutatást. Maguknak az engedélyezési iratoknak a fennmaradási aránya a századfordulóig kielégítő, annál kevésbé az a háború kitörése előtti bő tíz esztendőben. Hiány esetén érdemes az általános mutatókban az esetleges iratvándorlást ellenőrizni, eredmény híján be kell érünk a szabályrendelet 84. cikkelye értelmében⁸³ a rendőrkapitánysághoz továbbított, szinte hiánytalanul fennmaradt kurta átíratokkal, melyek tömörségükkel együtt is hitelesen tájékoztatnak az építkezések időpontjáról, méreteiről.⁸⁴

A helyi építészet nagy jelentőségű forráscsoportját képezik a város levéltárában fennmaradt műszaki iratok. Az 1880-as évektől induló, a Bernády-korra nézve kiemelt forrásértékkel bíró, de a két világháború közötti időkre nézve sem jelentéktelen állagot⁸⁵ a mérnöki hivatal,⁸⁶ majd a később létrejött, kiterjedt személyzettel működő műszaki igazgatóság termelte, mely saját iratkezeléssel és levéltárral is bírt. A rohamléptekkel modernizálódó városban meglehetősen aktív szervekről van szó, hagyatékuk nemcsak a látványos urbanizációs vívmányok – vízhálózat, csatornázás, útburkolat, villamosművek stb. – műszaki dokumentumait őrzi, hanem számos nagy építészeti beruházás – köztük Bernády emblematis megvalósításai – tervanyagát is. De ezek mellett nagyszámú lakóház idesorodott tervét is tartalmazza.⁸⁷ Művészettörténeti értéke tehát nehezen túlbecsülhető, a helyi századforduló építészetéről ennek mellőzésével aligha alkotható kép. Nem ismeretlen a kutatók előtt: használták műemléki felújításokhoz, a századforduló kimagasló emlékeinek történetéhez, a legdagabban Ioan Eugen Man merített belőle összegző munkáiban,⁸⁸ mégis kijelenthető, hogy kiaknázottsága fordítottan arányos forrásértékével, dacára annak, hogy zömmel koherens tematikus csoportokban őrzi a terv- és iratanyagot.⁸⁹ Általában a középítkezések és városrendészet – de nemcsak

mérnöki hivatalnak adandó ki, azután az irattárba helyezendő az építkezési kéréshez.” ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905, 57–58.

⁷⁵ BELTERÜLET.

⁷⁶ TÖRZSKÖNYV 1898.

⁷⁷ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911.

⁷⁸ TELEKLAJSTROM 1919.

⁷⁹ Az építészetileg kevésbé dinamikus korábbi évtizedekre és az abszolutizmus korára nézve a fennmaradt népszámlálási iratok nyújthatnak némi eligazítást, bár az időbeli távolság miatt helyrajzi használhatóságuk a város nagyrésztére vonatkozóan korlátozott, és csakis megfelelő kiegészítő adatok segítségével lehetséges.

⁸⁰ 1881-ből, illetve az 1889–1905 közötti időszakból ismerünk ilyen éves jegyzékeket.

⁸¹ PÁL-ANTAL 2015.

⁸² A gyakorlat minden bizonnyal az időszak végéig fennmaradt, bár az első világháború kitörését megelőző egy évből és a háború alatti időkből eddig nem azonosítottunk ilyen nyilvántartásokat.

⁸³ ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905, 57.

⁸⁴ RK IRATOK.

⁸⁵ MŰSZAKI IRATOK.

⁸⁶ A szerv 19. századi előzményeiről fontos adatok: BARABÁS 2016, 236–237.

⁸⁷ MŰSZAKI IRATOK, 404–405. Előfordul, hogy az iktatott anyagban egy-egy magánépület közművesítési terve az engedélyezési terv másolatára készült.

⁸⁸ MAN 2009.

⁸⁹ Mindezt leltári jegyzéke is viszonylag híven tükrözi, a kutató tehát csekély időbefektetést és levéltári háttértudást igénylő munkával juthat forrásokhoz. Kihívást inkább a bőségük jelent, a többszáz doboznyi anyag rendszerezett kutatása, időrendjének felállítása, a tervek és az iratanyag szerves összekapcsolása stb.

– kérdéseiben kínálnak adatokat a törvényhatósági bizottság ülésjegyzőkönyvei, a város ügyeiben hozott fontos döntéseket elvileg ugyanis itt vitatták és hozták meg. Forrásértékük az önkormányzati beruházások nagyságrendjével egyenes arányban növekvő, évtizedeken átívelő folytonosságuk pedig nagy előnyt jelenthet az átfogó és rendszerezett munkára törekvő kutatás számára.⁹⁰

Az időszak megismerésének régóta népszerű forrásanyaga a korabeli sajtó. Értékét a városi építészet kutatásában a forrástípus időintervallumokat pontosan lefedő rendszeressége, valamint az olyan sajátos nézőpontok megjelenítése adja, melyeket a hivatali iratanyagban hiába keresnénk egy-egy építkezés kapcsán – nyilván, ezek használatát is csak kellő kritikai vizsgálat teheti biztonságossá. A székely főváros rohamos urbanizációja a századfordulón a többé-kevésbé életképes időszak kiadványok elszaporodásával is együtt járt,⁹¹ és többük érzékenynek bizonyult az időszak közvéleményét foglalkoztató építészeti, városrendészeti kérdésekre is. Kutatásuk Marosvásárhely vonatkozásában mindeddig csak az adott időintervallumra szabott, teljes áttekintéssel történhetett, ám a forrástípus használatát forradalmasító digitalizáció hamarosan áttörést fog hozni az itteni sajtóanyag tekintetében is. Addig hasznos fogódzók nyújthatnak, bár a lapok kézbevétele aligha pótolhatják, a Sebestyén Mihály által szerkesztett helytörténeti kronológiák, melyek javarészt épp a korabeli sajtóra támaszkodnak.⁹² A hivatkozásokat ezek a temérdek munkával készült adattárak is mellőzik, de az információk lelőhelye viszonylag könnyen visszakereshető – ez segítheti az adott ügy maradéktalan megértését, ajánlott tehát az alaposságra törekvő kutató számára. Mivel a helyi építészet a századfordulón már a fővárossal kölcsönhatásban fejlődött, nem érdektelen – és a digitalizáció révén nem lehetetlen – a budapesti sajtó bevonása a vizsgált források körébe. Végezetül szükséges hangsúlyozni, hogy a digitalizált források kutatásának csalogó egyszerűsége, az adatelérés felgyorsult csatornáin egyáltalán nem mentesítenek a valódi történeti munka terhe alól: a kiterjedt, rendszerezett gyűjtéstől, a nagy mennyiségű adat szelektálásától és rangsorolásától, az összefüggések megértésének feladatától, valamint a forráskritikától – kontextusukból kiragadott adatok esetleges halmaza továbbra sem képezhet történetileg hiteles narratívát.

Az elmúlt években a fenti forráscsoportok kiaknázásával és a vázolt kutatási módozatok révén zajlott a helyi építészet feltárása a *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* vállalkozás ernyője alatt. A körvonalazódó eredmények többszáz eddig ismeretlen emlék, főként lakóház történetéről tárnak eléink adatokat – egy megírandó városi építészettörténeti monográfia megannyi értékes építőkockáját. Úgyszintén haladás mutatkozik a városképet alakító néhai építések, mérnökök, építőmesterek pályájának feltárásában,⁹³ formálódásuk és képzettségük megismerésében,⁹⁴ akár csak az országos keretbe ágyazódó ipartörténeti témák⁹⁵ és a hozzájuk kapcsolódó művészettörténeti kutatások⁹⁶ ösztönzésében. Eredményeink közlemények,⁹⁷ konferencia-előadások formájában kaptak nyilvánosságot,⁹⁸ számottevő részük pedig írásban itt, ezeken a lapokon lát először napvilágot.⁹⁹ Világos, hogy eddigi munkánk döntő hányada, a teendők helyes sorrendjének törvényszerűségeit figyelembe véve, *levéltári alapkutatás*. Ezt törekedtünk úgy végezni, hogy megbízható kiindulópontja lehessen a továbblépésnek, az összetettebb kérdésfelvetésnek és a majdani szintézisnek. Bár bőven akad még itt tennivaló, igyekeztünk integrálni munkánkba a magyar művészettörténet-írásban az utóbbi évtizedekben a historizáló és a századfordulós építészet vonatkozásában született, tiszteletre méltó és szüntelenül gyarapodó kutatási eredményeket is. A vizsgált jelenségek ugyanis ekkoriban már minden korábbinál szervezettebben fonódnak össze a tágabb keret – a dualista monarchia –, valamint az

⁹⁰ JEGYZŐKÖNYVEK.

⁹¹ POPTÁMAŞ–MÓZES 2000.

⁹² IDŐTÁR II, III, V/1, V/2.

⁹³ Dósa Lászlóról: ONIGA 2016; Jelinek Antalról: BARABÁS 2016; Keleti Béláról: ORBÁN J. 2019a, 176–183.

⁹⁴ ORBÁN J. 2020.

⁹⁵ SZÉKELY 2017.

⁹⁶ SZÉKELY 2016.

⁹⁷ Az egyes épületekre vonatkozó feltárt adatokat alapszinten a topographia.ro oldalon tesszük közzé.

⁹⁸ *A város színeváltozása* címmel rendezett konferenciasorozat előadásairól bővebben: ORBÁN 2019b, 9–11.

⁹⁹ Mindeközben igyekeztünk megteremteni az épített örökség népszerűsítésének fórumait is. ORBÁN J. 2019b.

elsődleges példakép – a magyar főváros – építészetével: a kapcsolatok közvetlenek és elevenek, a háttérjelenségek rokoníthatóak, a párhuzamok pedig, túlmutatva a meddő stíluskritikán, valódi összefüggéseket tárhatnak fel. Eddigi munkánk eredményességét nem tisztünk megítélni. Akik a jövőben megteszik majd, azoknak nem árt tisztában lenni a 2010-es évek második felének vidékies helyi kutatási körülményeivel sem, melyek gyakran hátráltatják a téma tudományos jelentőségéhez illő, kiterjedt forrásfeltárást.¹⁰⁰ Ezzel együtt reménykedünk abban, hogy a lefektetett alapok eléggé szilárdnak bizonyulnak, és Marosvásárhely építészetének mindenkori kutatói biztonsággal megvethetik rajtuk a lábukat.

IRODALOM

BARABÁS K.

- 2016 Jelinek Antal, Marosvásárhely városi mérnöke (1872–1893). In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építésszek Erdélyben*. Marosvásárhely, 233–248.

BENKŐ K.

- 2001 *Marosvásárhely szabad királyi város leírása* 1862-ben. S. a. r. Pál-Antal S., Marosvásárhely.

BIRÓ J.

- 1938 *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest.

B. NAGY M.

- 1970 A kolozsvári barokk mesterkör. In: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 227–252.
- 1977a Türk Antal építőmester (1750–1798). In: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 32–49.
- 1977b Művészek és mesterek Kolozsvárt (1700–1850). In: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 177–260.

BOROSNYAI LUKÁTS J.

- 1837 *Régi és új Vásárhely...* Marosvásárhely. Jegyzetekkel újraközölve: Fodor I.: Borosnyai Lukáts János százéves vásárfiája a Szent Márton napi sokadalomra 1837–1937. Marosvásárhely, 1937. (Fodor István monográfiai gyűjteménye II. 4.)

CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H.

- 2002 *Üdvözlét Marosvásárhelyről. A hajdani Marosvásárhely régi képes levelezőlapokon*. Marosvásárhely.

ENTZ G. A. (szerk.)

- 2009 *Székesfehérvár*. Budapest.
- 2011 Műemléki inventarizáció Magyarországon. *Műemlékvédelem* 55. 1. 65–85.

ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET

- 1881 *Hatósági szabályrendeletek: I. A M.-Vásárhely Sz. Kir. Város területén előforduló építkezésekre nézve; II. A tűzbiztonság érdekében; III. A köztisztaságra nézve*. Marosvásárhely.

¹⁰⁰ Az általunk kutatott anyag zömét az országos levéltár Maros megyei fiókja őrzi, munkánk erősen függ ennek a belügyi intézményhálózatnak az állapotától, melyben a bő egy évtizede beindult ígéretes reformok némiképp megrekedtek. Az itt bemutatott munka végzése során, a 2010-es évek második felében a kutató Marosvásárhelyen heti három nap, összesen 17 és fél óra nyitvatartási idő alatt kénytelen boldogulni, úgy, hogy közben a kutatás ütemét a személyzet csökkent létszáma és szabályzati megkötések sora is visszafogja. Minden levéltárosi jóindulat ellenére az általunk szorgalmazott szisztematikus, jellegét tekintve extenzív és igen időigényes kutatómunka lehetőségei ilyen körülmények között csökkennek (főként a nehezen kutatható, selejtezett ügyiratok esetében), ezen pedig az erőltetett ütemű, egyéni digitalizálás sem sokat segít.

- 1905 *Maros-Vásárhely sz. kir. város építési szabályrendelete*. H. n., é. n. [Marosvásárhely, 1905]
- FODOR I.
- 2015 *Marosvásárhelyi krónikás füzetek*, I–II. S. a. r. Sebestyén M. Marosvásárhely.
- FODOR S. (S.) – BALÁS Á.
- 1998 *Marosvásárhelyi útikalauz*. Marosvásárhely
- GELLÉR K.
- 1999a *Marosvásárhely Kultúrpalotája*. In: Nagy Miklós K. (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 38–50.
- 1999b A gödöllői művésztelep vezető mestereinek tervei a marosvásárhelyi Kultúrpalota számára. *Ars Hungarica* 27. 2. 353–374.
- GERLE J. – KOVÁCS I. – MAKOVECZ I.
- 1990 *A századforduló magyar építésze*. Budapest.
- HADIK A.
- 1990 Radó Sándor (1880–1960). Egy elfeledett marosvásárhelyi építésről. *Magyar Építőművészet* 81. 5. 56–59.
- HUBBES É.
- 2004 *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Rudabánya.
- IDŐTÁR II.
- 2010 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, II. Marosvásárhely történeti kronológiája 1848–1918*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR III.
- 2011 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR V/1.
- 2015 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/1. 1291–1899. Pótlások és kiegészítések az Időtár I–II. kötetéhez*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR V/2.
- 2016 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/2. 1900–1944. Pótlások és kiegészítések az Időtár II–III. kötetéhez*. Marosvásárhely.
- KARÁCSONY I.
- 2011 A Székely Iparmúzeum marosvásárhelyi épülete. In: Kovács Zs. – Sarkadi Nagy E. – Weisz A. (szerk.): *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 363–372.
- KELEMEN L.
- 1982 *Művészettörténeti tanulmányok*, II. S. a. r. B. Nagy M. Bukarest.
- 2006 *Művelődéstörténeti tanulmányok*, I. S. a. r. Sas P. Kolozsvár.
- KERESZTES GY.
- 1996 *Vásárhelyen vásár tartatik...* 1996¹ [1998²]
- 1998 *Marosvásárhely régi épületei*. Marosvásárhely.
- 1999 A marosvásárhelyi Toldalagi-ház. In: Pál-Antal S. – Szabó M. (szerk.): *Marosvásárhely történetéből*, I. Marosvásárhely, 1999¹ [2007²], 111–115.
- 2000 *Marosvásárhely szecessziós épületei*. Marosvásárhely.
- KESERÜ K.
- 1999 Hagyomány és sajátosság Marosvásárhely századeleji építészetében. In: Nagy Miklós K. (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 27–37.

- 2007 *Toroczkai Wigand Ede*. Budapest.
- 2009 Toroczkai Wigand Ede és Kós Károly, avagy a „székely stílus”. In: Tüskés A. (szerk.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp*. Budapest, 297–303.
- 2016
Toroczkai Wigand Ede marosvásárhelyi épületeiről, védelmük érdekében. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 277–305.
- KISS P.
1942 *Marosvásárhely története*. Marosvásárhely.
- KOVÁCS A.
2011 B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma 1828. május 4. – Budapest, 2007. március 4. In: Orbán J. (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 322–330.
- KOVÁCS E.
1999 A marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzattervei. *Ars Hungarica* 27. 2. 375–388.
- LŐVEI P.
2007 Biró József (1907–1945). *Enigma* 14. 49. 505–516. („Emberek és nem frakkok.” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai III. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk. Markója Cs. – Bardoly I.)
- MAN, I. E.
2006 *Târgu-Mureș, istorie urbană, I. De la începuturi până în anul 1850*. Târgu Mureș.
2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial*. Târgu Mureș.
2010 *Târgu-Mureș, istorie urbană, III. Perioada interbelică*. Târgu Mureș.
2011 *Târgu-Mureș, istorie urbană, IV. Anii 1945–1990*. Târgu Mureș.
2015 *Monumente de arhitectură civilă din municipiul Târgu-Mureș. Studii de caz*. Târgu Mureș.
2017 *Târgu-Mureș în cartografie și imagini istorice*. Târgu Mureș.
- ONIGA E.
2013a A marosvásárhelyi Református Kollégium főépülete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat, 8. 143–169.
2013b A marosvásárhelyi Református Kollégium Nagy Győző által tervezett melléképületei (1908–1911). In: Kovács Zs. – Orbán J. (szerk.): *Tárguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiából*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 173–185.
2013c (szerk.): *A marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908–1913*. Marosvásárhely.
2016 Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építészeti tevékenységéhez. Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Marosvásárhely, 249–275.
- ORBÁN B.
1870 *A Székelyföld leírása, IV. Marosszék*. Pest.
- ORBÁN I.
1943 *Marosvásárhely földrajza*. Sárospatak.

ORBÁN J.

- 2009 Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözését követően. In: Bányai R. – Sebestyén Spielmann M. (szerk.): *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Marosvásárhely, 245–280.
- 2008–2010 A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új sorozat, III–V. (XIII–XV.) 191–210.
- 2011a A Királyi Tábla első két marosvásárhelyi székháza. In: Orbán J. (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 137–181.
- 2011b Hasznosság és szépség határán. Közkutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében. In: Kovács Zs. – Sarkadi Nagy E. – Weisz A. (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 285–307.
- 2019a Istoricul casei Hirschmann și începuturile stilului secession maghiar la Târgu Mureș. *Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium* 1. 163–188.
- 2019b Tudománnyal az épített örökségért. A marosvásárhelyi műemléki topográfiáról. *Korunk*, Harmadik folyam, 30. 7. 6–13.
- 2020 A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. 1. 51–65. (előkészületben)

ORBÁN J. – CSÖRSZ RUMEN I.

- 2016 Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából. *Lymbus 2015. Magyarságtudományi forrásközlemények*. Budapest, 275–314.

PÁL-ANTAL S.

- 1997 *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára / Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu Mureș*. Marosvásárhely.
- 2003 *A Székelyföld és városai*. Marosvásárhely.
- 2015 A polgármester. In: Fodor J. et. al.: *Bernády, a városépítő*. Csíkszereda, 97–171.

POPTĂMAȘ, D. – MÓZES J.

- 2000 *Publicațiile periodice mureșene / Maros megyei időszaki kiadványok bibliográfiája 1795–1972*. Târgu Mureș.

SIPOS L.

- 1999 *Marosvásárhelyi mesélő házak*. Marosvásárhely.

SZÉKELY M.

- 2016 Árpád helyett Attila. A marosvásárhelyi egykori Székelyföldi Iparmúzeum főhomlokzatának Róna József által tervezett szoborcsoportja. *Ars Hungarica* 42. 4. 377–394.
- 2017 *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918*. Budapest.

TELEKLAJSTROM

- 1919 *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. H. n. Maros-Vásárhely sz. kir. város házinymondája.

VÁRALLYAY R.

- 2006 *Komor Marcell, Jakab Dezső*. Budapest, 2006¹ [2010²]

VIGH K.

- 1996 *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. S. a. r. Pál-Antal S. Csíkszereda.

WEISZ SZ.

- 2017 „Kurta idő alatt ki nem aknázható kincses bányája a magyar közép- és kora újkori történelemnek”: a Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltára. In: Bányai R. (szerk.): *A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Marosvásárhely, 9–43.

RESEARCH INTO THE HISTORY OF ARCHITECTURE IN TÂRGU MUREŞ (Summary)

The study comprises the history of the research concerning the architecture of Târgu Mureş (Marosvásárhely), introducing the precedents of such an investigation currently taking place. The interest towards the local built environment goes back to the 19th century, to the activity of Károly Benkő and Balázs Orbán. In the first decades of the 20th century, in the works of two local historians, István Biás and István Fodor, one can find increasing interest towards the built heritage of the town. In the period between the two World Wars, when the professional Hungarian art historical writing was in formation, the architecture of Târgu Mureş earned a place quite early among the topics. Here we must emphasize the results of József Biró (1907–1945), who studied the masters of the local Baroque architecture. In the middle of the 20th century Margit B. Nagy (1928–2007) also came in contact with the town's architecture through the Baroque monuments, by summarizing in a monographical study the activity of Antal Türk, a local master builder, from the last decades of the 18th century. After the change of regime in 1989, architect Gyula Keresztes (1921–2015) took into account the built heritage of the town, ending his research with the period of Art Nouveau, but neglecting entirely the vast archival source materials. After the turn of the millennium, the start for a source-based architectural historical research was initiated by the work of Ioan Eugen Man (1940–). As a former staff member of the construction department of the mayor's office, he had published in a number of volumes in Romanian his results concerning the town's architecture, which are considered a pioneering work for the period of the Dualism and the period between the two World Wars. After 1989, amidst the new circumstances, the interest towards the architecture of the town from the part of the Hungarian professional art-historical writing also intensified. Here, one must highlight the research concerning the history of the Palace of Culture as well as the work of the renowned architect from Budapest, Ede Toroczkai Wigand (1869–1945). Following such antecedents, in the second half of the 2000s, new endeavours developed to research the architecture of Târgu Mureş through the activity of a new generation of professionals trained at the Department of Art History of the Babeş-Bolyai University. Due to this, the project named 'Monument Topography of Târgu Mureş' (Marosvásárhely Műemléki Topográfiája) could start its work in the middle of the 2010s, the results of which are partly presented in this volume. The details of a building's history are traced through the synthesis of data collected from archival sources and the on-site inspection. The architecture of the 19th and the first decades of 20th century are especially highlighted as well as the systematic exploration of the relevant sources, which is greatly aided by emergence of the period's building licensing practice. This fundamental research is meant to provide the foundations of analysis of a set of complex issues and a future reliable synthesis.